

Ю.О.КОНИК*

СКЛАДАННЯ ГЕНЕРАЛЬНИХ КАРТ І ПЛАНІВ ЯК НАПРЯМОК ДІЯЛЬНОСТІ ГУБЕРНСЬКОЇ МЕЖОВОЇ СЛУЖБИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Висвітлюється діяльність губернської межової служби Півдня України зі складання атласів, великомасштабних карт і планів в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. Розглянуто зміст поняття «генеральна карта» в тогочасних російських класифікаціях Географічного департаменту Академії наук, військово-топографічного та межового відомств. Проаналізовано причини відмінностей у масштабуванні генеральних карт і планів губернської межової служби порівняно з картами і планами межових контор. Систематизовано великомасштабні картографічні документи за основними тематичними групами. На підставі архівних документів розглянуто процеси складання, окреслено коло замовників та сфери застосування картографічної продукції.

Із 1760-х рр. у Російській імперії почалося організаційне і методичне оформлення двох картографічних шкіл: військово-топографічної та межової, яка обслуговувала різноманітні цивільні відомства. Початок цивільному картографуванню поклали межові роботи, що супроводжувалися масовими великомасштабними зйомками значних територій¹. Саме тоді у центральних російських губерніях розгорнулося так зване генеральне межування, яке здійснювали спеціально створені межові контори. Натомість на Півдні України, з огляду на новизну його заселення, генеральне межування розпочалося значно пізніше – у 1798 р. Тут межові роботи, а відповідно й межове картографування, розгорнулися у другій половині 1760-х рр. Саме тоді на південноукраїнських землях виникла перша межова установа – Новоросійська межова експедиція, що підпорядковувалася губернській канцелярії. Вона та її наступники (за хронологією виникнення: катеринославський губернський і повітові землеміри (1784–1792 рр.), Катеринославська межова експедиція (1792–1797 рр.), Вознесенський губернський та повітові землеміри (1795–1796 рр.), Вознесенська межова експедиція (1796–1797 рр.), новоросійський губернський і повітові землеміри (1797–1802 рр.)) тривалий час зберігали ряд особливостей в організації та функціях, що було пов'язано з регіональною специфікою краю². Уже саме існування межових експедицій з їхніми розширеними штатами не вкладалося у формат межової служби, передбачений «Установленням для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р., де прописувалося, що в кожній губернії має бути губернський,

* Коник Юлія Олександрівна – заступник начальника відділу забезпечення збереженості документів, обліку та довідкового апарату Державного архіву Херсонської області.

E-mail: julia_konyk@ukr.net

¹ У Російській імперії низка великомасштабних карт завершувалася так званими 20-верстними картами (у метричній системі масштаб 1:840 000) (див.: Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России. – Москва, 1989. – С.3–4).

² Див.: Коник Ю. Еволюція губернських межових установ півдня України останньої третини XVIII ст. – першої третини XIX ст.: від Новоросійської межової експедиції до Херсонської губернської креслярні // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2009. – Вип.30. – С.77–85.

а в повіті повітовий землемір³, і не більше. Тільки на рубежі XVIII–XIX ст. південноукраїнські губернські межові структури остаточно оформилися відповідно до загальноімперського штату щодо посад губернських і повітових землемірів. На той час термін «креслярня», під яким сьогодні прийнято розуміти певну межову установу, означав лише робоче приміщення, де працював губернський землемір і куди з'їжджалися на зимову кабінетну роботу повітові землеміри. Тому з метою уникнення термінологічної плутанини у даному дослідженні всі вищезгадані установи об'єднані під назвою губернської межової служби, оскільки вони підпорядковувалися губернським адміністраціям, на відміну від межових контор, котрі напряму виходили на столичну Межову канцелярію.

У російській дорадянській історіографії межове картографування почало привертати увагу ще із середини XIX ст., але не як самостійний об'єкт дослідження, а швидше як частина загальної історії межових установ. Роботи І.Є.Германа, П.В.Дензіна, П.І.Іванова, С.П.Кавеліна, С.Д.Рудіна⁴ досі є основоположними працями з питань межового законодавства та функціонування відповідних установ – насамперед тих, які займалися генеральним межованням. Однак при розгляді їх картографічної діяльності вони обмежувалися здебільшого побіжним викладенням теоретичних засад і вимог до карт та планів, не торкаючись питань створення їх на практиці.

Починаючи із середини XX ст., радянська історіографія збагатилася ґрунтовними дослідженнями як з історії геодезії і картографії, так і з картографічного джерелознавства. У цій царині плідно працювали Б.М.Александров, О.М.Берлянт, Б.Г.Галкович, А.В.Гедимін, Л.А.Гольденберг, О.М.Медушевська, О.В.Постников, М.Л.Рубінштейн, К.О.Салищев, С.І.Сотникова, М.О.Цветков⁵ та ін. Однак у вивченні історії картографування Російської

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собрание I. – Т.20. – С.232. – №14392.

⁴ Герман И.Е. История межевого законодательства от Уложения до генерального межевания (1649–1765). – Москва, 1893. – 381 с.; *Его же*. Материалы к истории генерального межевания в России. – Москва, 1911. – 193 с.; Дензин П.В. Межевание и землеустройство в России. – Пенза, 1909. – 73 с.; Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России. – Москва, 1846. – 151 с.; Кавелин С.П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. С чертежами и образцами делопроизводства. – Москва, 1914. – 339 с.; Рудин С.Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. – Петроград, 1915. – 547 с.

⁵ Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР. Приложение II // Гнучева В.Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. – Москва; Ленинград, 1946. – С.267–412; Берлянт А.М. Карта рассказывает. – Москва, 1978. – 144 с.; *Его же*. Образ пространства: карта и информация. – Москва, 1986. – 240 с.; Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1971. – №9. – С.138–145; *Его же*. Методика изучения картографических источников XVIII в. // Историко-географический сборник. – Вып.1: Повесть 90-летию со дня рождения Б.Г.Галковича. – Краснодар, 2007. – С.36–66; Гедимин А.В. Картография. – Москва, 1952. – 218 с.; Гольденберг Л.А. Развитие отечественной исторической картографии // Вопросы истории. – 1974. – №7. – С.33–48; *Его же*. К вопросу о картографическом источниковедении // Историческая география России. – Москва, 1975. – С.217–231; Картографические документы государственных архивов: Научно-справочное пособие. – Москва, 1989. – 86 с.; Постников О.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – Москва, 1985. – 214 с.; *Его же*. Развитие крупномасштабной картографии в России. – Москва, 1989. – 229 с.; Рубинштейн Н.Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – Сб.31. – Москва, 1953. – С.39–89; Салищев К.А. Картоведение. – Москва, 1990. – 400 с.; Цветков М.А. Картографические материалы генерального межевания // Вопросы географии. – Сб.31. – Москва, 1953. – С.90–110.

імперії акценти робилися здебільшого на діяльність Академії наук та військово-топографічної служби. Стосовно цивільного межового картографування традиційно йшлося в першу чергу про інформаційний потенціал планів генерального межовання, а внесок губернської межової служби, за невеликими винятками⁶, взагалі не привертав уваги. Серед сучасних українських дослідників слід насамперед назвати А.В.Бойка, В.М.Цибєрта, О.І.Шинкаренка⁷, які у своїх працях розглядають окремі аспекти картографування і топографічного описування Півдня України, а також Р.І.Соссу⁸, який досліджує загальну історію картографування території України.

Таким чином, величезний досвід губернської межової служби у складанні великомасштабних карт і планів досі не отримав достатнього висвітлення у науковій літературі. З огляду на це, актуальною видається спроба дослідити умови й процеси складання генеральних карт та планів губернською межовою службою, зокрема Півдня України, окреслити обсяги та класифікувати результати виконуваних нею великомасштабних картографічних робіт.

Джерела з теми дослідження можна поділити на чотири групи: 1) законодавчі акти та розпорядчо-нормативні документи, наведені у «Повному зібранні законів Російської імперії»; 2) друковані інструктивно-методичні посібники з межової справи; 3) діловодство землемірів стосовно складання та використання картографічних документів, яке відклялося в обласних архівах; 4) власне генеральні карти і плани, зафоновані в різноманітних архівних, бібліотечних, музейних зібраннях України й Російської Федерації та досить докладно вивчені дослідниками обох країн. Для розуміння саме процесів складання карт і планів найцікавішою є третя група. Вона ж і найскладніша для роботи, оскільки архіви тогочасних межових установ губернського й повітового рівнів великою мірою складаються з чернеток, часто важких для прочитання. Щодо Півдня України, найбільший і найповніший (як тематично, так і хронологічно) джерельний масив зберігається в Державному архіві Херсонської області – у фонді Херсонської губернської

⁶ *Постников А.В.* Развитие крупномасштабной картографии в России. – С.63–64, 66, 70–73.

⁷ *Бойко А.В.* Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII століття // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.3. – Запоріжжя, 1996. – С.122–135; *Його ж.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. – К., 2000. – 306 с.; *Його ж.* Анкета Комерц-колегії та опис Новоросійської губернії 1775 року // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.5. – Запоріжжя, 2000. – С.19–21; *Его же.* Атласы Южной Украины последней четверти XVIII века // Историко-географический сборник. – Вып.1: Повещается 90-летию со дня рождения Б.Г.Галковича. – Краснодар, 2007. – С.90–107; *Цибєрт В.М.* Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.5. – С.232–234; *Його ж.* Військово-топографічні описи Південної України першої половини XIX століття // Там само. – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.228–229; *Шинкаренко О.І.* Карты і плани як історичне джерело дослідження півдня України (на прикладі перших німецьких колоній) // Південний архів. – Вип.6. – Херсон, 2001. – С.19–25; Колекція карт і планів: До 85-річчя Державного архіву Херсонської області: Опис фонду №302. – Херсон, 2006. – 720 с.

⁸ *Сосса Р.І.* Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000. – 248 с.

креслярні. Окремі документи стосовно складання південноукраїнських атласів, губернських та повітових карт і планів кінця XVIII – початку XIX ст. зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області – у фонді Катеринославської межової контори, Державному архіві Кіровоградської області – у фондах межових канцелярій Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії, а також Державному архіві в Автономній Республіці Крим – у фонді Таврійської губернської креслярні.

Із самого початку появи губернської межової служби на Півдні України одним із головних напрямів її діяльності було складання генеральних атласів, карт і планів. Слід зазначити, що термін «генеральні» тут використовуватиметься у тому ж значенні, як його застосовували самі укладачі-землеміри.

Історично перша схема класифікації картографічних документів ґрунтувалася на поділі за масштабом і територіальним охопленням. У 1745 р. Географічний департамент Академії наук розробив першу російську схему, котра поділяла карти на три групи: генеральні (зображували країну в цілому або велику її частину), партикулярні (губернія/намісництво) та спеціальні (округи у 200–300 верст в охопленні)⁹. Із 1760-х рр. поступово почала усталюватися класифікація межових картографічних документів, згідно з якою генеральними вважалися ті карти й плани, які охоплювали території рівня губернії/намісництва чи повіту. Існували також спеціальні плани, що зображували земельні дачі, округи та інші невеликі території¹⁰. У межовій традиції зображення губерній зазвичай називали картами, а повітів – планами, однак це не було догмою. Зазначеною термінологією користувалися як губернська межова служба, так і межові контори, які здійснювали генеральне межкування.

Характерно, що при картографуванні значних територій обидві межові гілки не завжди використовували однакові масштабні сітки. Це можна пояснити кількома чинниками. По-перше, тодішнє російське межове законодавство мало визначальну особливість: переважна більшість нормативних актів, якими керувалися губернські й повітові землеміри по всій імперії, адресувалася не їм, а межовим конторам. Межове законодавство базувалося на так званих землемірній¹¹ та межовій¹² інструкціях 1766 р., які поступово змінювалися, уточнювалися й доповнювалися. Однак відмінності у структурі, завданнях і функціях між межовими конторами та губернською межовою службою унеможливлювали дотримання останньою багатьох вимог, виписаних для землемірів генерального межкування. До того ж регіональні особливості, зокрема Півдня України, часто не вкладалися у рамки законодавства, розробленого для центральних російських губерній, тож в окремих аспектах діяльності місцеві землеміри зважали більше на доцільність та прикладну зручність. По-друге, губернська межова служба порівняно з межовими конторами відрізнялася більшою різноманітністю напрямків діяльності й,

⁹ Картографические документы государственных архивов: Научно-справочное пособие. – Москва, 1989. – С.22.

¹⁰ Там же.

¹¹ ПСЗРИ I. – Т.17. – С.560–580. – №12570.

¹² Там же. – С.716–794. – №12659.

зокрема, мала ширше коло замовників і користувачів картографічної продукції, при складанні якої слід було виходити насамперед із позицій практичної користі. Контори ж, хоча й мали величезні обсяги роботи, але вона була спрямована на досягнення однієї магістральної мети – визначення та затвердження непорушних меж земельних дач. По-третє, зіграло роль і те, що коли генеральне межування поширилося на Південь України, місцева межова служба вже мала тридцятирічні усталені традиції картографування, а в її арсеналі за цей період уже нагромадилося чимало генеральних карт і планів.

Стосовно складання генеральних карт і планів відступ від інструкцій проявлявся насамперед у використанні масштабів. Так, землеміри генерального межування складали первинні повітові плани у масштабі 1 і 2 версти в англійському дюймі (в метричній системі відповідно 1:42 000 і 1:84 000), а генеральні губернські та повітові карти – у масштабі, кратному двоверстному: 4, 6, 8, 12, 16 верст у дюймі¹³. Карти і плани губернської межової служби вирізнялися більшим розмаїттям масштабів. Землеміри за потребою використовували не тільки узаконену двоверстну градацію (при складанні, приміром, генерального плану Очаківської області¹⁴), але й інші: повітові плани у 5¹⁵, 7¹⁶ або навіть 10¹⁷ верст у дюймі, провінційні карти – у 3 версти¹⁸, губернські карти – у 7¹⁹, 10²⁰ і 20²¹ верст у дюймі. Таке масштабування було ближчим до військово-топографічних класифікаційних схем Лемана – Хатова (1812 р.)²² та квартирмейстерської частини Головного імператорського штабу (1822 р.)²³. Хоча вони різнилися між собою, але обидві складали генеральні карти цілої держави або її частин у масштабі 10–20 верст у дюймі. Квартирмейстерська схема до того ж виділяла спеціальні карти губернії, області чи повіту в 5-верстному масштабі²⁴.

Таким чином, в усіх згаданих схемах класифікації картографічних документів використовувалися однакові терміни, але під ними розумілося цілком різне територіальне охоплення. Інколи це призводило до непорозумінь: у 1827 р. херсонський цивільний губернатор вимагав копію спеціальної губернської карти, а губернський землемір пояснював, що такої карти вони ніколи не складали «через великість масштабу», а мають лише генеральні карти²⁵.

¹³ Картографические документы государственных архивов... – С.22.

¹⁴ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.14. – Оп.1. – Спр.640. – Арк.9 зв. – 10, 12, 14, 19; Спр.651. – Арк.26, 32.

¹⁵ Там само. – Спр.741. – Арк.16; Спр.869. – Арк.28–28 зв.; Спр.947. – Арк.35; Спр.1201. – Арк.71 зв.; Спр.1202. – Арк.43.

¹⁶ Там само. – Спр.661. – Арк.18–18 зв.; Спр.1201. – Арк.71 зв.

¹⁷ Там само. – Спр.832. – Арк.27–27 зв.; Спр.1201. – Арк.71 зв.

¹⁸ Там само. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.83.

¹⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.885. – Арк.34; Спр.1085. – Арк.56.

²⁰ Там само. – Спр.947. – Арк.34; Спр.1202. – Арк.47; Спр.1379. – Арк.19.

²¹ Там само. – Спр.726. – Арк.13; Спр.909. – Арк.10; Спр.1213. – Арк.46–46 зв.

²² Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России... – С.89.

²³ Условные знаки для употребления на топографических, географических и квартирных картах и военных планах. Составлены при канцелярии генерал-квартирмейстера Главного штаба его императорского величества. – [Санкт-Петербург], 1822. – С.2–5.

²⁴ Там же. – С.3.

²⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1213. – Арк.45–46.

Утім, межове законодавство не реагувало на подібну варіативність у використанні масштабів губернською межевою службою, тим більше, що перша настанова, адресована безпосередньо губернським і повітовим землемірам, вийшла тільки у 1828 р. Нею приписувалося, аби кожний повітовий землемір мав у себе 4- та 8-верстні повітові плани²⁶. Ця норма поступово приживалася, і вже у 1860-х рр. в управлінні межевим корпусом констатували, що генеральні повітові плани складаються у масштабі 4–8 верст, а губернські карти – 8–16 верст у дюймі²⁷.

Документальні свідчення про ранні етапи великомасштабного межового картографування Півдня України вкрай нечисленні. Відомо, що станом на 1776 р. Новоросійська межева експедиція мала план земель колишнього Жовтого гусарського полку, розселеного на значній території тодішньої Єлисаветградської провінції. Більше того, експедиція в тому ж році виявила невірність плану й переробляла його²⁸. Однак наразі невідомо, чи цей план був складений силами самої експедиції, чи скопійований з якоїсь ранньої військової карти. Принаймні одну таку карту із зображенням Єлисаветградської провінції на початку 1880-х рр. бачив етнограф та археолог В.М.Ястребов, який датував її 1772–1774 рр., обґрунтувавши складання військовими потребами²⁹. Однак авторство цієї карти також залишається нез'ясованим.

Першою губернською картою, про яку можна достовірно стверджувати, що вона складена працівниками Новоросійської межевої експедиції, стала карта Новоросійської губернії 1782 р. Очевидно, що вона складалася найдовше і найважче за усі наступні. Спочатку слід було провести провінційні й повітові кордони, обміряти, описати і зняти на план усі повіти та завести первинні реєстри дач (причому паралельно відводячи землі), а потім уже зводити їх у губернську карту із супровідними текстовими відомостями про землеволодіння. Тож у цьому процесі був задіяний практично весь особовий склад тодішньої Новоросійської межевої експедиції. Пізніше цю карту бачив А.О.Скальковський під час своєї археографічної експедиції 1835 р.: «В архіві Катеринославської губернської креслярні зберігається прекрасна карта Новоросійської губернії 1782 року, підписана губернатором п. М.Язиковим»³⁰. Якщо взяти до уваги, що описування повітів розпочалося у 1775 р., то ця карта південноукраїнських земель у складі Російської імперії складалася вісім років. Робота над нею завершилася на три роки пізніше, ніж академік Географічного департаменту Академії наук Іван Ісленьєв склав у 1779 р. першу з відомих нині «Генеральну

²⁶ ПСЗРИ II. – Т.3. – С.747. – №2203.

²⁷ Матеріали для преобразования межевой части в России: Записка, составленная по распоряжению и указанию управляющего межевым корпусом. Приложение первое. – Ч.1: О поземельной регистрации. – Санкт-Петербург, 1868. – С.46.

²⁸ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф.488. – Оп.1. – Спр.1316. – Арк.11.

²⁹ Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772–1774 г. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т.14. – С.157–158.

³⁰ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Ч.1: С 1731-го по 1796-й год. – Одесса, 1836. – С.258.

карту Новоросійської губернії, поділеної на повіти»³¹. Тому цілком імовірно, що карта межової експедиції була дещо повнішою і точнішою, ніж карта Ісленьєва. Сама вона та перші повітові плани стали основою для складання подальших карт і атласів організаціями- правонаступниками Новоросійської межової експедиції.

Становлення губернської межової служби на Півдні України припало на період активного складання атласів у Російській імперії. У цьому сенсі Росія значно відставала від Західної Європи, де атласи стали домінантною картографічною формою у XVII ст., за що Л.С.Багров і назвав його століттям атласів³². Щодо Російської імперії це визначення можна застосувати виключно до XVIII ст., коли напрацювання геодезистів часів Петра I та Географічного департаменту Академії наук значно просунули вперед російську картографію та призвели до появи першого всеросійського атласу 1745 р. Наприкінці століття нагромаджені знання, досвід, плюс початок генерального межкування дозволили перейти до складання губернських атласів. Безпосереднім поштовхом став указ Сенату від 15 березня 1783 р., щоб на кожную губернію та намісництво було складено атласи з описами й алфавітними покажчиками за зразком атласу Калузької губернії 1782 р.³³ На той час у Російській імперії вже усталилася традиція, перейнята від європейських країн, дарувати монархам атласи, супроводжувані статистичними й економічними описами. Ці зібрання карт і планів, виконані на дорогому папері, розкішно оздоблені й орнаментовані, були дорогоцінними подарунками. Створення атласів мало на меті як суто практичні інформаційні цілі, так і спричиняло до реалізації кар'єрних амбіцій регіональних очільників. Південь України, який тільки-но починав цілеспрямовано заселятися та освоюватися, давав їм можливість продемонструвати власну активність й адміністративні успіхи перед Катериною II.

Відомо, що протягом останнього двадцятиріччя XVIII ст. силами межової служби Півдня України були виготовлені опис 1784 р. й атласи Катеринославського намісництва 1787, 1793 і 1795 рр., атлас Вознесенського намісництва 1795 р. та атлас Новоросійської губернії 1799 р. А.В.Бойко, докладно порівнявши й проаналізувавши їх, дійшов висновку, що подібна безпрецедентна активність у їх створенні пояснювалася не стільки практичною необхідністю, скільки прагненнями сановників, зокрема, Г.О.Потьомкіна та П.О.Зубова, показати свою діяльність щодо освоєння краю³⁴. Зрозуміло, що таке часте й поспішне продукування південноукраїнських атласів в умовах постійних адміністративно-територіальних змін дискредитувало саму ідею їх призначення та знижувало інформаційну цінність, статистико-економічні описи перетворювалися на формальність. Кожний наступний атлас

³¹ Херсонський обласний краєзнавчий музей (далі – ХОКМ). – Арх.281 «Генеральная карта Новороссийской губернии, разделённой на уезды; Сочинённая в 1779 году Иваном Исленьевым». – [Санкт-Петербург], 1779. – 1 л.

³² Багров Л. История картографии / Пер. с англ. Н.И.Лисовой. – Москва, 2004. – С.208.

³³ ПСЗРИ I. – Т.21. – С.883. – №15688.

³⁴ Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва... – С.126, 130–131, 134; *Его же*. Атласы Южной Украины... – С.95–97, 101–102.

робився на основі попереднього, часто повторюючи його помилки, й укладачі не мали часу уточнювати відомості та розбиратися у невідповідностях. Самі землеміри ще в процесі укладання усвідомлювали, що їхні творіння застаріють раніше, ніж роботу буде завершено, і намагалися довести це губернській владі³⁵.

Із цієї низки атласів варто виділити останній, складений для імператора Павла I. На початку 1797 р. імператор висловив бажання мати докладні й точні атласи кожної губернії та поставити їх виготовлення на більш раціональну основу. Межова канцелярія швидко склала окреме роз'яснення стосовно їх змісту й оформлення. Зокрема, атласи мали містити генеральну географічну карту губернії з поділом на повіти, плани й описи кожного повіту, плани (а по можливості й мальовані види) губернського і повітових міст³⁶, а також статистико-економічні відомості³⁷. Задум підвищити їх практичну цінність частково виправдався: новоросійський атлас 1799 р. дійсно значно відрізнявся від попередників повнотою й достовірністю³⁸, але ж він створювався три роки з величезним напруженням сил. Цей атлас цікавий ще й тим, що над ним спільно працювали не лише землеміри тих повітів, з яких утворилася Новоросійська губернія, але й інші, чиї повіти в результаті адміністративно-територіальної реформи переходили до інших губерній або й зовсім ліквідовувалися. Так, навесні 1797 р. роботу над атласом починали землеміри і помічники Вознесенської межової експедиції (на той час уже офіційно скасованої) та повітові землеміри колишньої Таврійської області. Для частини з них новоросійський атлас став останнім службовим завданням, оскільки через укрупнення повітів вони автоматично позбавлялися своїх посад. Відомо, що у 1797 р. у роботі над атласом із вознесенського боку брали участь 13 осіб³⁹, із таврійського – 6⁴⁰. Усі вони в екстреному порядку були відправлені на зняття планів міст, а по Криму і фортець, та складання супровідних відомостей⁴¹. Таким чином, завдяки роботі над атласом були вперше складені або уточнені плани багатьох міст як материкової частини Півдня України, так і Кримського півострова.

У 1802 р. із новоросійського атласу було знято копію для військового губернатора І.І.Міхельсона⁴². Роботу над ним закінчили влітку 1802 р. усього за кілька тижнів до указу про ліквідацію губернії, і ним завершилася епоха південноукраїнських атласів XVIII ст.

³⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.20–21.

³⁶ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.377. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.3–3 зв., 22; *Рудин С.Д.* Межевое законодательство и деятельность межевой части в России... – С.189.

³⁷ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.13–17 зв.

³⁸ *Бойко А.В.* Атласи Катеринославського намісництва... – С.132; *Его же.* Атласы Южной Украины... – С.103–104.

³⁹ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.342. – Арк.25–25 зв.

⁴⁰ ДААРК. – Ф.377. – Оп.1. – Спр.435. – Арк.60–60 зв.

⁴¹ Там само. – Спр.445. – Арк.410 зв., 13–21; *Коник Ю.* Участь землемірів Вознесенської межової експедиції у підготовці атласу Новоросійської губернії у 1797 р. // Пам'ятки: Археологічний щорічник. – К., 2009. – Т.9. – С.72–82.

⁴² ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.121–121 зв., 144–144 зв., 154–157; Спр.484. – Арк.32–36 зв.; Спр.499. – Арк.10, 12.

На початку XIX ст. створення атласів на Півдні України пригальмувалося та ввійшло у загальнодержавне русло, чому сприяло кілька факторів. Регіон все міцніше вrostав у Російську імперію, губернські кордони усталилися і вже не вимагали частого описування. Розгорталося генеральне межування, у ході якого виявлялися масові порушення та невідповідності у сфері землеволодіння. Це позбавляло губернських очільників можливості хвалитися успіхами, до того ж і фаворитизм відходив у минуле. Тож започатковані в часи правління імператорів Павла I та Олександра I підхід і вимоги до виготовлення атласів ставали більш раціональними, а сама картографічна продукція – точнішою й детальнішою. 11 липня 1808 р. міністр внутрішніх справ О.Б.Куракін циркулярно приписав цивільним губернаторам Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній забезпечити складання якомога ясніших і докладніших губернських атласів. У приписі викладалися вимоги до їх змісту – вони мали містити генеральну губернську карту, карту водних комунікацій, поштову карту, плани повітів та плани губернського й повітових міст⁴³. Зокрема, наголошувалося на необхідності зазначити в описах до планів міст усі зміни у розташуванні будівель, що відбулися після створення попередніх атласів⁴⁴.

Перший атлас Херсонської губернії складався чотири роки – з 1808 по 1811 рр., протягом яких над ним працювали шестеро землемірів і принаймні трое канцелярських служителів. Повітові землеміри наново складали на місцях так звані «чорні» повітові та міські плани⁴⁵, а по завершенні сезону польових робіт з'їжджалися взимку до креслярні працювати над атласом під наглядом губернського землеміра⁴⁶. Із метою складання по можливості точніших супровідних статистико-економічних відомостей вони листувалися з казенною палатою, міськими думами й поліціями, земськими судами, наглядачами іноземних колоній, поштовими конторами⁴⁷. Як видається, до справи підійшли досить відповідально. Однак цікаво, що у діловодстві з виготовлення цього атласу ніде не згадується використання планів генерального межування, яке на той час тривало вже десяток років. Можна припустити, що кількість цих планів, офіційно затверджених Катеринославською межовою конторою та переданих на зберігання до Херсонської казенної палати (по казенних землях) й палати цивільного суду (по поміщицьких дачах), тоді була ще надто незначною для того, щоб стати суттєвим джерелом.

На початку 1820-х рр. херсонські землеміри почали створювати губернський і повітові атласи для службового користування, а не на замовлення вищих кіл. Авторами ідеї були губернський землемір Павло Гречина⁴⁸ та олександрійський повітовий землемір Іван Кирилов⁴⁹. Очевидно, вони керувалися прикладом Катеринославської межової контори, зобов'язаної мати в

⁴³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.696. – Арк.12–13 зв., 15.

⁴⁴ Там само. – Арк.13–13 зв., 15.

⁴⁵ Там само. – Спр.612. – Арк.61; Спр.695. – Арк.29–29 зв.; Спр.696. – Арк.11–11 зв.

⁴⁶ Там само. – Спр.546. – Арк.37–37 зв.; Спр.695. – Арк.27–27 зв.; Спр.735. – Арк.11.

⁴⁷ Там само. – Спр.695. – Арк.7, 9, 12, 17; Спр.763. – Арк.2–4 зв., 13, 15–30, 41–43.

⁴⁸ Там само. – Спр.1162. – Арк.24 зв.

⁴⁹ Там само. – Спр.1085. – Арк.12–13 зв.

себе подібні атласи у двоверстному масштабі. Зауважимо, що вони на кілька років випередили сенатську настанову землемірам від 31 липня 1828 р., якою приписувалося кожному повітовому землеміру мати атлас повіту⁵⁰. На той час генеральне межування Херсонської губернії вже вступало до завершальної стадії; його плани та межові книги являли собою потужний банк даних, до якого постійно зверталася губернська межова служба для уточнення різноманітних планів і відомостей. Гречина якраз і планував, щоб узимку повітові землеміри удосконалювали губернську генеральну карту та складали атласи шляхом зменшення планів генерального межування, тимчасово взятих з архівів палати цивільного суду та казенної палати⁵¹. Однак ця робота велася мляво й затяглася на багато років через як об'єктивні (маса поточної роботи та екстрених завдань), так і суб'єктивні (службова недбалість окремих повітових землемірів, неприбуття їх до креслярні) причини⁵².

Отже, на початку XIX ст. активізувалося продукування генеральних карт і планів різноманітних напрямків, які більше відповідали вимогам реально го життя, ніж створені нашвидкуруч, великою мірою «подарункові» атласи.

Основну і найбільшу групу становили загальні губернські карти та повітові плани, що являли собою своєрідне поєднання фізичних карт із картами адміністративно-територіального устрою (за сучасною загальноприйнятою класифікацією вони близькі до оглядово-топографічних і топографічних карт). Власне, у межовій традиції під визначенням «генеральних» насамперед розумілася саме ця група. Інші види, про які йтиметься нижче, хоча за масштабом і територіальним охопленням також підпадали під цей термін, але зазвичай називалися за тематикою – дорожні, митні, військові тощо.

Протягом другої половини XVIII ст. Південь України пережив кілька адміністративно-територіальних реформ губернського рівня, тож приводів для складання все нових і нових генеральних карт для Сенату та губернських правлінь у землемірів не бракувало. Після зйомок повітів Новоросійської губернії (першої) та всіх приєднаних до неї територій, завершених у 1790-х рр. зйомками Очаківської і Таврійської областей, південь і південний захід Російської імперії вже можна було вважати картографованими. Подальші карти й плани базувалися на первинних планах, копіюючись одні з одних, постійно уточнюючись та доповнюючись. У ході територіальних переділів труди південних землемірів прислужилися їхнім колегам із сусідніх губерній: у 1797 р. Вознесенська межова експедиція зробила для київського, волинського й подільського губернаторів карти колишніх земель Речі Посполитої, що відійшли з Вознесенського намісництва до означених адміністративно-територіальних одиниць⁵³. Загалом дослідники картографічних джерел відзначають, що вже у XVIII ст. територія України за якістю та ступенем картографування не поступалася найважливішим у політичному відношенні губерніям власне Росії⁵⁴.

⁵⁰ ПСЗРИ II. – Т.3. – С.747. – №2203.

⁵¹ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1162. – Арк.21–25 зв., 51–55 зв.; Спр.1269. – Арк.39–41.

⁵² Там само. – Спр.1269. – Арк.38–38 зв., 40–40 зв., 43–44 зв., 47–48.

⁵³ Там само. – Спр.330. – Арк.2–2 зв., 4–4 зв.

⁵⁴ Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування... – С.140–142.

У 1802 р. Новоросійську губернію розділили на Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську), Катеринославську й Таврійську губернії. Перша карта Херсонської губернії була завершена губернським землеміром Степаном Сівричем у 1804 р.⁵⁵ До слова, авторство першої карти Таврійської губернії, складеної у 1803 р., належить відрядженому туди повітовому землеміру Херсонської губернії Петру Анадольському⁵⁶. Але якщо губернські кордони на Півдні України нарешті встановилися, то регулярні зміни в повітовому поділі тривали і постійно вимагали оновлення генеральних губернських карт і повітових планів. Стосовно південно-правобережної Херсонської губернії так було у 1808–1809 рр. у зв'язку з утворенням Олександрійського повіту⁵⁷. Потім протягом короткого періоду тут виникали нові повіти так часто, що землеміри ледве встигали за цими змінами. Щойно складені карти й плани за новим поділом були готові для всіх зацікавлених сторін, як вони тут же застарівали і треба було починати все знову. Протягом 1826–1828 рр. тривало виготовлення карт з урахуванням появи Одеського⁵⁸, у 1829–1830 рр. – Бобринецького⁵⁹, у 1831–1832 рр. – Ананьївського повітів⁶⁰. Слід зазначити, що спочатку місцеві землеміри проводили повітові межі плугами⁶¹, потім креслили їх плани, складали повітові плани, а відтак уже в губернській креслярні зводили їх у карту губернії. Робочі примірники карт і планів неодмінно повинні були знаходитися у креслярні, повітові землеміри мали у себе на місцях плани своїх повітів. Крім того, потрібно було забезпечити примірниками карт і планів цілу низку установ. Так, генеральних губернських карт потребували Межова канцелярія, Головний імператорський штаб, міністерства внутрішніх справ та фінансів, військовий і цивільний губернатори, губернське правління й казенна палата, Катеринославська межова контора – і це лише стандартне коло замовників, до якого час від часу додавалися більш незвичні, як-от міністерство народної освіти⁶². Генеральні повітові плани мали бути у губернському правлінні, казенній палаті та нижніх земських судах⁶³.

До генеральних карт і планів додавалися текстові відомості, які так і називалися – губернські та повітові. Вони були своєрідними путівниками і покажчиками до картографічних документів і містили масу статистичної, економічної та демографічної інформації. Згідно з правилами, кожна дача мала свій порядковий номер на так званих прожектних (перших) губернських картах і повітових планах. Після чергових змін в адміністративно-територіальному поділі дачі, що відійшли від інших губерній чи повітів,

⁵⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.523. – Арк.33–52.

⁵⁶ Там само. – Спр.345. – Арк.16–16 зв., 19; ДААРК. – Ф.377. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.2.

⁵⁷ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.643. – Арк.55; Спр.661. – Арк.2–7 зв., 13, 15–20.

⁵⁸ Там само. – Спр.1101. – Арк.21–21 зв., 23; Спр.1108. – Арк.25–25 зв.; Спр.1158. – Арк.1–38; Спр.1202. – Арк.29–29 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр.1269. – Арк.44–44 зв.; Спр.1276. – Арк.2–3, 30–30 зв.; Спр.1376. – Арк.7; Спр.1396. – Арк.1–4; Спр.1397. – Арк.5–7.

⁶⁰ Там само. – Спр.1452. – Арк.34–34 зв.

⁶¹ Там само. – Спр.1133. – Арк.8–8 зв.; Спр.1161. – Арк.52–52 зв.; Спр.1276. – Арк.7–12, 38–40 зв., 43–48 а зв., 50; Спр.1377. – Арк.35 зв.–36 зв.

⁶² Там само. – Спр.661. – Арк.2–2 зв., 4–4 зв.

⁶³ Там само. – Спр.1359. – Арк.28–29 зв.

підлягали перенумеровуванню. При складанні нових карт і планів старі номери проставлялися червоним кольором через дріб над новими, написаними чорною тушшю. Це допомагало швидко відшукати конкретну дачу, знаючи її попередній номер. Складання відомостей вимагало відповідальності, виняткової уваги, займало багато часу і потребувало співпраці з нижніми земськими судами в частині змін власників та кількості ревізьких душ. Збереглися рекомендації губернських землемірів різних років зі складання відомостей⁶⁴. Вони являли собою валові переліки дач, в яких зазначалися порядкові номери; назви самих дач та поселень на них (причому з усіма варіантами назв); розташування стосовно гідрографічних об'єктів; власники на момент складання відомості; історія переходу дачі із рук у руки від першого власника з посиланням на підставу (спадкова, куплена, уступлена тощо); число жителів і дворів у населених пунктах; кількість придатної та непридатної для сільського господарства землі «за прожектом» та після генерального межування; а також бажано було вказувати кількість десятин лісу, а в кінці – підсумкові цифри щодо кількості десятин військових, казенних і приватних земель. Такі відомості разом із картами ставали першочерговим підґрунтям при підготовці проектів повітових переділів⁶⁵, оскільки наочно показували рівень заселеності, щільність населення, економічний потенціал місцевості тощо.

Громіздкість системи, за якою облік земель вівся паралельно різними відомствами, призводила до плутанини й непорозумінь. Відомості херсонських землемірів, казенної палати, палати цивільного суду, нижніх земських судів та Катеринославської межової контори містили суттєві відмінності, особливо щодо землевласників⁶⁶. Навіть нижні земські суди, які зобов'язані були володіти усією повнотою інформації про дачі та власників, часто не знали, з якими номерами дач співвідносяться нові власники, і не надавали повітовим землемірам даних про зміни у володіннях⁶⁷. Остання обставина знижувала достовірність складених землемірами повітових відомостей. Самі землевласники через часту зміну кордонів (особливо на ранніх етапах заселення краю) не завжди встигали запам'ятати, як називається та частина імперії, в якій містилися їхні дачі⁶⁸. Користувачі не знаходили на картах потрібних ділянок, якщо не знали старих номерів чи нових власників, або не мали перед очима відомостей⁶⁹. Відомий випадок, коли оберквартирмейстер однієї з піхотних дивізій, отримавши із креслярні карту без відомості, не знайшов на ній багатьох населених пунктів, зайнятих його частиною. Виявилося, що усі вони містилися на карті, просто були відомі

⁶⁴ ДАКО. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.448. – Арк.17–18 зв.; ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.2–3.

⁶⁵ ДАКО. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.1–100; Спр.446. – Арк.1–93; ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.4–166.

⁶⁶ Там само. – Спр.876. – Арк.23–24 зв.; Спр.943. – Арк.11–17 зв., 19–22.

⁶⁷ ДАКО. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.20–20 зв.; ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.699. – Арк.48–52; Спр.1155. – Арк.2–2 зв., 12–12 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр.323. – Арк.2–3, 23; Спр.332. – Арк.2–32; Спр.798. – Арк.82–82 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр.1184. – Арк.6–9, 18.

військовим і землемірам під різними назвами⁷⁰. Свою долю сум'яття вносили неуважні писарі, переписуючи, приміром, Ляшкевич замість Ласкевич, або Сулинівка замість Сусликове.

Надзвичайно високим рівнем затребуваності з боку різних відомств відзначалися так звані дорожні карти і плани – один із найдавніших в історії людства видів картографічних документів. Пошти керувалися ними у доставці кореспонденції та пасажирів, військові узгоджували маршрути проходження військ, етапні команди вираховували шляхи проведення арештантів і т.д. Тому за кількістю виготовлених землемірами примірників ця група карт займала друге місце після генеральних карт. На загальних дорожніх картах позначалися по можливості всі комунікації: поштові тракати, великі непоштові дороги, путівці, а також ріки й річки, вибалки, мости, переправи, головні поселення на дорогах, поштові станції та відстані між ними тощо.

Перша з відомих цивільних карт-дорожників Півдня України датована 1784 р. і присвячена поштовим дорогам Катеринославського намісництва⁷¹. Отже, судячи з часу створення, вона в основі своїй просто була скопійована катеринославськими землемірами з карти Новоросійської губернії. Другу подібну карту поштових доріг виготовили в 1793 р.⁷² У 1795 р. вознесенський губернський землемір склав поштову карту Вознесенського намісництва для Московського імператорського поштамту⁷³. Після цього протягом першої третини ХІХ ст. у херсонській губернській креслярні були виготовлені поштові карти для Головного імператорського штабу, Московського поштамту, губернаторів, Херсонської губернської поштової контори; дорожні карти для міністерства внутрішніх справ; етапні карти для новоросійського генерал-губернатора; карти системи судноплавних рік для 5-го округу шляхів сполучення і т.п.

Про виняткову важливість дорожніх карт свідчать високі вимоги до їх точності. У кінці 1810-х рр. по всій імперії складалися дорожні карти для Головного імператорського штабу, імовірно, для використання їх при складанні загальнодержавного атласу. Є підстави вважати, що карту Херсонської губернії було складено у 1818 р.⁷⁴

Отримуючи примірники карт із різних губерній, штаб передавав їх на експертизу до Військово-топографічного депо. Там їх пильно звіряли й повертали на доопрацювання, знаходячи найменші невідповідності у відстанях між поштовими станціями на дорогах, що перетинали губернські межі⁷⁵. Протягом 1821–1822 рр. херсонський цивільний губернатор і губернський землемір листувалися з бессарабськими, катеринославськими,

⁷⁰ Там само. – Спр.872 а. – Арк.27–30.

⁷¹ ХОЖМ. – Арх.11 «Почтовая карта Екатеринославского наместничества; Сочинена марта ... дня 1784 года». – Екатеринослав, 1784. – 1 л.

⁷² Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги... – С.278.

⁷³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.276. – Арк.2–4.

⁷⁴ Там само. – Спр.897. – Арк.7–14, 23–23 зв., 25.

⁷⁵ Там само. – Спр.969. – Арк.3–3 зв.

подільськими та полтавськими колегами, уточнюючи кількість верст⁷⁶. Однак, як це часто траплялося, успіх задуму дещо постраждав через постійне підганяння землемірів, неузгодженість дій та погане розуміння «верхами» умов їх діяльності на місцях. Справа в тому, що у 1818 р. у Херсонській губернії почалося безпрецедентне за масштабами прокладання нових поштових доріг, унаслідок чого деякі старі шляхи було закрито, а іншим – змінено маршрут. Хоча нова дорожня мережа була відома заздалегідь, але у ході виконання робіт інколи доводилося відступати від намічених напрямів. Отже, складання поштової карти Херсонської губернії випередило у часі впорядкування мережі поштових доріг, і карта неминуче містила похибки. Показово, що херсонський губернський землемір Гречина, відправляючи поштову карту до Головного штабу, передбачав її повернення на доопрацювання, тому у 1820 р. по завершенні проведення доріг склав для креслярні вірнішу карту з усіма останніми змінами⁷⁷, копію з якої і послали до штабу у 1822 р.⁷⁸ Значить, при гравіюванні губернської карти для розміщення в Географічному атласі Російської імперії 1823 р. похибки не встигли виправити, хоча в її заголовку укладач полковник імператорського почту з квартирмейстерської частини В.П.Пядишев зазначив, що вона складена «за найновішими й достовірними відомостями в Санкт-Петербурзі 1821 року»⁷⁹. Правда, у 1823 р. Олександр І, подорожуючи країною, «зволив зауважити» знову-таки деякі помилки у відстанях, і це дало новий поштовх до активно листування з приводу уточнень⁸⁰.

Описана вище історія була досить характерною в умовах, коли картографічні матеріали дуже швидко застарівали. У 1827 р. пошт-директор Мельников знову вимагав поштову карту, хоча мав на руках надруковану Поштовим департаментом свіжу карту⁸¹. У його відомстві продовжували виникати ускладнення з доставкою кореспонденцій, особливо чиновникам у відрядженнях – пошта часто не знала, де знаходяться невеличкі села⁸², особливо якщо вони ще й мали подвійні, а то й потрійні назви.

Починаючи із другої половини XVIII ст., південноукраїнські землі стали ареною активних, ініційованих державою, міграційних процесів, спрямованих на швидше заселення та господарське освоєння. Із цією метою переселяли казенних малоземельних селян із центральних і північних районів України, євреїв – із заходу України та Білорусії, переводили поміщицьких та економічних селян із внутрішніх російських губерній, запрошували іноземних колоністів. Для переселенців відводилися величезні земельні площі, а з вільних земель складалися так звані оброчні статті, що віддавалися в оренду на чотирирічний термін. Природний приріст населення та еміграція

⁷⁶ Там само. – Арк.4–5, 11, 14–16, 18–19 зв., 24–24 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.4–4 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк.24–24 зв.

⁷⁹ ХОКМ. – Арк.283 «Генеральная карта Херсонской губернии с показанием почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояния между оными верст». – Санкт-Петербург, 1821. – 1 л.

⁸⁰ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1047. – Арк.2–2 зв.; Спр.1103. – Арк.2–45 зв.

⁸¹ Там само. – Спр.1103. – Арк.2–2 зв.

⁸² Там само. – Спр.1213. – Арк.45–45 зв.

місцями призводили до земельного дефіциту з огляду на встановлену кількість десятин на одного жителя чоловічої статі. Тож оброчні землі були таким собі резервом, з якого згодом почали додавати землі, інколи навіть переселяючи цілі села на додаткові землі⁸³. Щоб координувати усі ці процеси, потрібно було знати обсяг і потенціал казенного земельного фонду. Для цього землеміри виготовляли карти і плани трьох тематичних напрямків із позначенням земель: 1) казенних пустопорожніх⁸⁴; 2) оброчних⁸⁵; 3) колоністських⁸⁶. Вони супроводжувалися пояснювальними відомостями й призначалися для міністерства фінансів, казенних палат, Контори опікунства іноземних поселенців Новоросійського краю. У період активного утворення нових повітів землеміри періодично надсилали Конторі опікунства й Одеській конторі іноземних поселенців уточнені відомості про територіальну належність колоній у зв'язку з утворенням нових повітів.

Значну групу також становили карти для військового відомства, котре довго не мало спеціального підрозділу для виконання топографічних робіт і до 1810-х рр. активно зверталось до послуг губернських і повітових землемірів⁸⁷. Без їх інформації не можна було обійтися при вирішенні конкретних питань на місцевому рівні, як-от обрання зручних місць для розквартирування частин різних родів військ, прокладання оптимальних маршрутів для проходження підрозділів, підвезення провіанту й фуражу тощо. Такі карти відзначалися детальністю у позначенні рельєфу та населених пунктів, точністю нанесення доріг різної пропускної спроможності. Перша подібна карта Херсонської губернії була складена у 1808 р. на вимогу військового міністра О.А.Аракчеєва⁸⁸. Вона супроводжувалася топографічними та камеральними описами, а також відомостями про можливі місця постою, стайні, пасовиська, якість води тощо⁸⁹. У 1810 р. землеміри Херсонської губернії зробили копію губернської карти для чиновників квартирмейстерської частини Військового департаменту, відряджених на місця для виправлення й уточнення карти Російської імперії⁹⁰.

У 1817 р. у Херсонській та Катеринославській губерніях почався процес оформлення округів військових поселень, причому Херсонська губернія швидко стала одним із найбільших в імперії центрів цих поселень. У зв'язку з цим роботи місцевим землемірам значно додалось: окрім низки завдань із відмежування землі таким поселенням та розмежуванню їх земель із сусідами, вони мали задовольняти зростаючі потреби військового відомства у картографічній продукції. Територією губернії постійно пересувалися, зупиняючись «на квартири», різноманітні піхотні, кавалерійські, артилерійські формування. Досить поширеними були ситуації, коли командування

⁸³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.876. – Арк.2–4.

⁸⁴ Там само. – Спр.574. – Арк.2–7; Спр.595. – Арк.8–8 зв., 22–23 зв., 25, 30–33 зв., 37; Спр.876. – Арк.2–24 зв., 34–35 зв.

⁸⁵ Там само. – Спр.739. – Арк.16.

⁸⁶ Там само. – Спр.346. – Арк.19–59 а зв.; Спр.789. – Арк.28–30.

⁸⁷ Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России... – С.73.

⁸⁸ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.661. – Арк.12–15.

⁸⁹ Там само. – Спр.661. – Арк.13–15.

⁹⁰ Там само. – Спр.754. – Арк.2–3 зв.; Спр.757. – Арк.3–3 зв.

окремих військових частин, маючи власні карти, брало в землемірів точніші й новіші губернські карти та повітові плани у тимчасове користування – для кращого орієнтування на місцевості при визначенні дислокації, скупівлі поміщицьких земель усередині військових округів, обранні місць для штаб-квартир і таборів, придатних для перевезення військових вантажів доріг тощо. Починаючи з 1816 р., до губернського землеміра неодноразово зверталися з цим представники піхотних і кавалерійських корпусів⁹¹. У 1821–1823 рр. землеміри, за наказом Головного імператорського штабу, провели нові дороги для перевезення військових вантажів в обхід військових поселень, а потім наносили уточнені маршрути на карту, надіслану з міністерства внутрішніх справ⁹². У 1828 р. виготовили докладну губернську карту для начальника штабу військових поселень П.А.Клейнміхеля⁹³. У 1830 р. зробили карту вільних казенних ділянок для начальника військових поселень Бузьких уланських дивізій І.Й. де Вітта⁹⁴.

Окрім названих груп, землеміри час від часу складали карти і плани вужчого тематичного змісту, як-от карти сухопутних та водних кордонів, прикордонних шанців, водних комунікацій із позначенням митної варті та карантинів, земляних валів, річкових прикордонних плавнів тощо. Подібні картографічні документи слугували вирішенню різноманітних, часом гострих злободенних проблем: з'ясуванню територіальної приналежності земель на міжгубернських кордонах, розвитку мережі митних установ, недопущенню епідемій чуми та холери і т. д.

Окремо варто виділити статистичні карти повітів Херсонської губернії для статистичного комітету міністерства поліції – саме карти, а не плани. Цей проект, ініційований головою комітету К.Ф.Германом, сприяв розширенню, як тоді казали, «державознавчих» знань та зміцненню теоретичних засад молоді науки статистики. Херсонський цивільний губернатор у приписі про складання карт через новизну проекту назвав їх «статичними», і губернському землеміру довелося додатково роз'яснювати підлеглим, щоб вони не повторювали цієї помилки у заголовках⁹⁵. Карті склалися протягом 1814–1816 рр. із великими труднощами, оскільки для супровідних відомостей слід було брати інформацію з нижніх земських судів та міських поліцій⁹⁶. У результаті міністерство поліції отримало безпрецедентно докладні карти, що поєднали в собі обсяги генеральних карт з елементами спеціальних дачних планів. На них одночасно позначалися рельєф, ліси, усі населені пункти за винятком найменших хуторів, плюс умовними позначеннями зображувалися господарські об'єкти: млини, пристані, винокурні, різноманітні заводи, сади, мисливські угіддя тощо.

⁹¹ Там само. – Спр.869. – Арк.21–35, 40; Спр.870. – Арк.10–14; Спр.871. – Арк.19–23; Спр.872а. – Арк.23–24 зв., 27–32; Спр.920. – Арк.24–24 зв.; Спр.1184. – Арк.6–9, 18; Спр.1192. – Арк.30–31 зв.

⁹² Там само. – Спр.973. – Арк.2–2 зв., 8–9 зв., 17–18 зв., 20–22, 24–24 зв.; Спр.1036. – Арк.28.

⁹³ Там само. – Спр.1254. – Арк.2–3 зв., 7–7 зв.

⁹⁴ Там само. – Спр.1360. – Арк.11–13 зв., 19–21, 15–17 зв., 23–26 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.832. – Арк.75–75 зв.

⁹⁶ Там само. – Арк.27–32 зв., 34–34 зв., 43, 45, 49–50, 52, 56–56 зв., 75–75 зв., 79, 88, 102–103.

Плани повітів зазвичай виготовлялися повітовими землемірами на місцях і надсилалися до губернської креслярні. Губернські карти робили взимку, коли не було польової межової роботи, і всі повітові землеміри мали з'їжджати до губернської креслярні. Первинним виготовленням однієї карти шляхом зведення з планів повітів та спеціальних планів дач різних масштабів займався, як правило, губернський землемір, і це тривало в середньому два – три роки. Із цього періоду слід віднімати щорічну семи-, дев'ятимісячну польову роботу, різноманітні термінові завдання та непередбачені обставини. Відсутність або нестача паперу, фарб, креслярських інструментів також уповільнювали темпи виконання⁹⁷. Виготовленням однієї повноцінної копії з готової генеральної губернської карти займався повітовий землемір протягом чотирьох місяців безперервної роботи⁹⁸.

Детальність зйомок місцевості та великі масштаби спричинилися до того, що в кінці XVIII ст. рукописні межові картографічні документи були докладнішими й достовірнішими за інші подібні джерела свого часу, незважаючи навіть на практичну відсутність опорних пунктів і досить примітивне позначення рельєфу⁹⁹. Хоча слід зазначити, що станом на 1785 р. завдяки експедиціям Географічного департаменту південний захід Російської імперії випередив решту регіонів за ступенем забезпеченості астрономічними пунктами¹⁰⁰. На території тодішнього Катеринославського намісництва налічувалося шість таких пунктів: Кременчук, Переволочна, Самара, Єлисаветград, Херсон і колишня Запорізька Січ¹⁰¹. Однак у цілому за основу зйомок бралися ріки, дороги та інші характерні об'єкти місцевості, до яких прив'язувалася розбивка території на ділянки. Для степових південних земель прив'язка була насамперед гідрографічною – до так званої «живої води», тобто, рік, річок, великих балок. Точність карт і планів напряму залежала від якості спеціальних планів як першооснови. За часів існування Новоросійської межової експедиції землеміри були зобов'язані перевіряти плани, складені межувальниками¹⁰². Але потім ця традиція зникла й відновилася лише у 1825 р., коли Херсонське губернське правління, на вимогу губернського землеміра, приписало, щоби повітові землеміри обов'язково надавали начальнику свої плани на перевірку¹⁰³. Губернський землемір мав перевіряти їхню достовірність за цілою низкою параметрів¹⁰⁴. Своєю чергою повітові землеміри, присутні при генеральному межуванні, мали стежити за правильністю складання планів

⁹⁷ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.592. – Арк.3; Спр.661. – Арк.4–4 зв.; Спр.632. – Арк.22–24; Спр.787. – Арк.7–10 зв.; Спр.832. – Арк.28 зв.; Спр.1202. – Арк.50–51, 56, 57–57 зв.; Спр.1254. – Арк.3–3 зв., 6.

⁹⁸ Там само. – Спр.1213. – Арк.46–46 зв.

⁹⁹ Галкович Б.Г. Методика изучения картографических источников... – С.43; Салищев К.А. Картоведение. – С.340.

¹⁰⁰ Галкович Б.Г. Методика изучения картографических источников... – С.44.

¹⁰¹ Там же. – С.44, 56.

¹⁰² ДАХО. – Ф.14. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.27 зв. – 28.

¹⁰³ Там само. – Оп.1. – Спр.1248. – Арк.39–39 зв.; Спр.1264. – Арк.6–6 зв.

¹⁰⁴ Алев В.С. Теория межевых законов, сочинённая для преподавания в учреждённом при Межевом корпусе Константиновском училище. – Москва, 1824. – С.132–138.

генеральними землемірами¹⁰⁵. Попри часті погрішності у зйомках, плани генерального межування були неоціненним джерелом при складанні й уточненні генеральних карт і планів¹⁰⁶. Повітові землеміри копіювали їх із планів Катеринославської межової контори, що надходили до архівів казенної палати, палати цивільного суду та повітових судів. Складність полягала в тому, що контора не була зобов'язана надавати примірники своїх планів у губернські креслярні межованих нею трьох південноукраїнських губерній¹⁰⁷. Унаслідок цього законодавчого недогляду губернська межова служба була змушена часто звертатися до контори за планами та відомостями, а стосунки між обома межовими гілками не завжди були конструктивними. І лише у 1830 р., коли генеральне межування Херсонської губернії було в основному завершене, Сенат відреагував на скарги губернських землемірів і зобов'язав Межову канцелярію надсилати по одному примірнику справ до креслярні¹⁰⁸. Своєю чергою губернська межова служба допомагала Катеринославській межовій конторі у складанні нею генеральних карт і атласів трьох новоросійських губерній, надаючи їй необхідні текстові відомості та свої плани для копіювання¹⁰⁹. Щоправда, у 1828 р. херсонський губернський землемір досить скептично висловився щодо здатності контори скласти вірні генеральні повітові плани: «Навряд чи не з'явиться необхідності повторити зйомку повітових кордонів тригонометричними правилами. Висновок цей я ґрунтую на тому, що з 1798 року дія магнітної стрілки повсюдним суттєвим піддалася змінам, котрі помічені конторою лише 1820 року [...]. Отже, не можна очікувати, щоб зв'язок губернії зі зйомок землемірських міг узгодитися зі зв'язком, який визначають обсервації географічної широти і довготи місць найголовніших пунктів губернії»¹¹⁰.

Після війни з Наполеоном у Російській імперії широко розгорнулися роботи зі створення точної геодезичної опори зйомок шляхом визначення астрономічних пунктів та триангуляції, тобто, покриття території тригонометричною мережею. Але ці роботи, виконувані столичними науковими та військовими експедиціями в різних регіонах, тривали так повільно, важко й децентралізовано, що в цілому не мали відчутного впливу протягом усього XIX ст. Тим часом у межових зйомках продовжував панувати безопорний метод. Межові карти і плани, звісно, поступалися в точності роботам військового та морського відомств, однак давали загалом правильні обриси територій¹¹¹, тож цілком відповідали поставленим до них вимогам.

Негативно позначалися на вірності картографічних документів і людський фактор, і похибки через неналежний стан астролябій, а ще й поспішність у роботі, коли губернське начальство постійно підганяло та погрожувало вжиттям заходів. Треба віддати належне губернським землемірам:

¹⁰⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1133. – Арк.4–5 зв.; Спр.1200. – Арк.2 зв., 13.

¹⁰⁶ Там само. – Спр.876. – Арк.10–10 зв.; Спр.1116. – Арк.10 зв.; Спр.1288. – Арк.1–1 зв.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.1347. – Арк.10.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.1414. – Арк.31.

¹⁰⁹ Там само. – Спр.854. – Арк.2–4; Спр.951. – Арк.2–3 зв.

¹¹⁰ Там само. – Спр.1253. – Арк.4 зв.

¹¹¹ Боднарский М.С. Очерки по истории русского землеведения. – Кн.І. – Москва, 1947. – С.88.

вони неодноразово намагалися довести, що у цій справі потрібно «...більше акуратності та обережності, ніж зайвої поспішності»¹¹², та докладали багато зусиль, щоб карти, плани й відомості були якомога точнішими.

При складанні генеральних карт і планів до уваги бралися не лише вірність зображення, але й «чисте виконання і краса», особливо якщо вони призначалися для високопоставлених персон. Розмальовані картуші, орнаментальні рамки, вигадливо оформлені рози вітрів і т. д. перетворювали такі карти на справжні художні витвори. Зазвичай оформленням займався хтось із повітових землемірів або здібний канцелярський служитель – це у тому рідкісному випадку, якщо такий був при креслярні¹¹³. Інколи, правда, завдання були настільки термінові, що губернатор сам приписував: «...Для швидшого складання карти менше стежити за чистотою в обробці, аби лише в іншому вона була вірна й описи були вірні та ясно написані»¹¹⁴.

На державному рівні здавна визнавалася необхідність уніфікації зображень картографічних об'єктів, але йшлося передусім про масштаби та форми економічних приміток. Картографічні умовні знаки довго не привертали подібної уваги – очевидно, символічні зображення об'єктів і так були достатньо зрозумілими через свою простоту. Сенатська настанова для геодезистів часів Петра I про позначення об'єктів на ландкартах довго залишалася єдиною у своєму роді¹¹⁵. У середині XVIII ст. Д.П.Цицианов у своєму «Короткому математичному роз'ясненні землемір'я...» зробив спробу уніфікувати вимоги до оформлення межових планів¹¹⁶. Його розробки увійшли до сенатської «Настанови землемірам до державного земель розмежування» 1766 р., в якій як зразкові наводилися плани міста Красного та його повіту¹¹⁷. Із 1782 р. зразком оформлення став атлас Калузького намісництва¹¹⁸. Так поступово вироблялася загальноприйнята та відома усім землемірам «номенклатура»: яким чином позначати об'єкти, як підписувати та якими кольорами вкривати¹¹⁹. Ті нечисленні південноукраїнські землеміри, які мали спеціальну освіту і вивчали креслення планів, передавали свої знання менш освіченим колегам. Сформовані таким чином традиції зображень поєднували в собі встановлені зразки з фантазією укладачів. Але, наскільки можна судити, компоненти такої номенклатури могли досить сильно варіюватися залежно від тематичного спрямування та інформаційної насиченості карт. У таких випадках губернські землеміри розсилали повітовим спеціальні вимоги до зображень зі зразками¹²⁰, або навіть просили їх запропонувати свої символи, як це було при першому складанні статистичних карт¹²¹.

¹¹² ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.876. – Арк.24 зв.

¹¹³ Там само. – Спр.876. – Арк.9 зв.

¹¹⁴ Там само. – Спр.661. – Арк.14 зв. – 15.

¹¹⁵ Герман И.Е. История межевого законодательства... – С.248–250.

¹¹⁶ Цицианов Д.П. Краткое математическое изъяснение землемерия межевого 1757 года. – Б.м., 1757. – С.87–98.

¹¹⁷ ПСЗРИ I. – Т.17. – С.876–912. – №12711.

¹¹⁸ Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России... – С.59, 64.

¹¹⁹ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.909. – Арк.10 зв.

¹²⁰ Там само. – Арк.10 зв.; Спр.1202. – Арк.43–43 зв., 58–58 зв.; Спр.1232. – Арк.54.

¹²¹ Там само. – Спр.832. – Арк.28 зв. – 30.

Уже з початком 1820-х рр. у Російській імперії простежується тенденція до уніфікації картографічних позначень. У 1822 р. розробники умовних знаків для військового відомства відзначали: «Відомо, що найкращим чином накреслений план чи карта часто бувають спотворені і навіть геть зіпсовані дурним підписом»¹²². 21 грудня 1828 р. Микола І з ініціативи Межового департаменту Сенату затвердив єдині знаки для межових планів, щоб «замість існуючих дотепер різноманітних по знаках межових планів віднині і наперед по всіх місцях імперії склалися плани одноманітно»¹²³. Гравійовані у Військово-топографічному депо знаки розіслали повсюди – від Синоду до польських межових судів. Херсонській губернії дісталися сім примірників – за кількістю землемірів¹²⁴.

Характеризуючи картографічну діяльність губерньської межової служби досліджуваного періоду, можна виокремити дві основні тенденції. З одного боку, процес складання генеральних карт і планів постійно полегшувався і спрощувався, еволюціонуючи від польових до кабінетних умов роботи. Первинні зйомки окремих територій, які тривали протягом другої половини XVIII ст., вимагали залучення до цієї роботи усіх землемірів та їхніх помічників, чий зусилля зрештою призвели до появи повітових планів і губерньських карт. Вони зводилися у генеральні атласи, створенню яких приділялася пріоритетна увага аж до кінця століття. Попри всі свої хиби, вони все ж залишаються унікальними зібраннями надзвичайно різноманітної інформації для дослідження історії України XVIII ст. На початку XIX ст. атласи поступилися домінуючою роллю генеральним картам і планам, більш точним і придатним для вирішення конкретних питань. Цьому сприяла й нова атмосфера в державі, яку приніс початок царювання Олександра I та проведені ним реформи у різних галузях державного управління. На той час губерньська межова служба вже мала у своєму розпорядженні цілком достатню базу для складання наступних губерньських карт шляхом компіляції та копіювання, і величезну роль у нагромадженні та постійному уточненні картографічної інформації відігравали спеціальні плани генерального межовання, розпочатого на Півдні України у 1798 р. З іншого боку, постійно зростав попит на генеральні карти і плани для все більшої кількості осіб та установ. Підготовка адміністративно-територіальних реформ, різноманітність форм землеволодіння, розвиток економіки, розширення мережі шляхів сполучення, реформи у військовій галузі, спеціалізація наукових знань – усе це вимагало дедалі якіснішого картографічного забезпечення. Губерньська межова служба якраз і була тією структурою, яка своєю роботою через вирішення прикладних завдань на регіональному рівні сприяла загальному соціально-економічному розвитку держави та поповненню наукових знань. Переважна більшість генеральних карт і планів, виготовлених губерньськими й повітовими землемірами протягом досліджуваного періоду,

¹²² Условные знаки для употребления на топографических, географических и квартирных картах и военных планах... – С.1.

¹²³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1162. – Арк.40–40 зв.

¹²⁴ Там само.

не дійшла до нашого часу: ті, що склалися для губернаторів і губернських правлінь, втрачені разом з їхніми архівами, а ті, що були в активному використанні у самих землемірів, казенних палат чи судів, швидко зношувалися. Проте вони ставали фундаментом для новіших, точніших картографічних документів, одночасно формуючи багатий пласт історичних джерел, і таким чином передавався досвід, міцнішали підвалини картографії та геодезії, забезпечувався зв'язок часів.

The article highlights the province land-surveying service activity in the south of Ukraine in making atlases, large-scale maps and plans in the last third of the XVIII – first third of the XIX. The notion “general map” in Russian classifications of that time of the Geographical department of the Academy of sciences, war topography and land-surveying departments is considered. The article analyses the reasons of differences in scaling general maps and plans of the province land-surveying service in comparison with maps and plans of land-surveying offices. It systematizes large-scale cartographic documents of main subject groups. The processes of drawing cartographic produce and the spheres of its using and a circle of customers are considered on the basis of archives documents.

